

מקור חדש על יהודי מווינה בחצרו של מלך אתיופיה

לאונרדו כהן וסטיבן קפלן

ספרות נרחבת עוסקת בשאלת הנוכחות היהודית באתיופיה או השפעתה.¹ רוב החוקרים מדגישים את האפשרות של השפעה יהודית מוקדמת (לפני המאה השביעית) באזור, ובהתחשב בכל הידוע לנו אודות בידודה היחסי של אתיופיה לאחר עלייתו של האסלאם, האפשרות של השפעה יהודית מאוחרת יותר נראית קלושה למדי. ואכן, במקרה המתועד היחיד הידוע לנו, שבו יהודי תימני התיישב בארץ זו, נראה שבסופו של דבר היהודי התנצר ומשפחתו הוקדשה לנצרות.² בנסיבות אלה מפתיע שנוכחותו המתועדת היטב באתיופיה של המאה הי"ז של יהודי שומר מצוות וברשותו חיבורים בתרמקראיים, וכתה רק לתשומת לב מועטה.

בזמן מלכותו של הקיסר סוסניוס (Susenyos; 1607-1632), השתתף יהודי מווינה בשם סלומון (Solomon) בפולמוס דתי בחצר המלך. סלומון היה רק אחד מיני זרים רבים אשר ביטאו גישות דתיות "חורגות" מאלו של הנצרות האתיופית בתקופה זו. ודאי שהישועים, אשר פעילותם באתיופיה החלה כבר עשרות שנים לפני כן, היו נציגים של סוג של נצרות מאוד שונה מזו של הכנסייה האתיופית. סוסניוס המיר את דתו לקתוליות בשנת 1622 וניתק את קשריו עם הכנסייה האתיופית האורתודוקסית, לעיני כל, בשנת 1626. וכדי להוסיף על המשבר שהוליד אירוע זה, נקרא סוסניוס ליישב גם מחלוקת בין שתי קבוצות נזירים יריבות שכל אחת מהן ייצגה "נוסחה" כריסטולוגית שונה. בהתחשב בעובדה שמדובר אפוא בתקופה טעונה מאוד מבחינה דתית, נמצאות ברשותנו, למזלנו הטוב, עדויות מספר על נוכחותו של סלומון בחצר המלוכה.³

במרוצת המאה העשרים התפרסמו שתי גירסאות על מאורע זה. התיאור המפורט ביותר, שכתב בלטינית הפטריארך הקתולי אפונסו מנדס (Afonso Mendes), פורסם בשנת 1908 בידי קמילו בקארי כחלק מקובץ רחב שאסף אודות פעילותם של הישועים באתיופיה.⁴ בשנת 1936-1635 פירסם קונטי רוסיני תרגום איטלקי של מכתב אל האב

1 ראו: אולנדורף; המרשמידט; רודינסון.

2 ראו תדסה. בכינוס החמישה-עשר ללמודי אתיופיה שהתקיים בהמבורג שבגרמניה, ביולי 2003, הציג פרופ' גטאנז'ו היילה (Getatchew Haile) ממצאים חדשים לגבי אותה משפחה של מתנצרים.

3 על החשיבות של ויכוחים דתיים בחצר באותה תקופה ראו כהן. מבין המחקרים שהופיעו זמן קצר אחרי אירועים אלו ראו: אלמיידה, איגרת; אלמיידה, היסטוריה.

4 ראו בקארי, 8, עמ' 231-255. מנדס הוסמך כפטריארך הקתולי של אתיופיה ב־16 במרץ 1623.

מוזיו ויטלצ'י (Muzio Vitelleschi), ה"גנרל" של הישועים (1615-1645) המתייחס לאותו מאורע.⁵

באופן מפתיע למדי, ביקורו של סלומון מווינה זכה לתשומת לב מעטה יחסית מצד החוקרים מאז קונטי רוסני. קוירין ולסלאו מזכירים את הביקור,⁶ אך ממעטים בדיבור עליו. יתר על כן, בהתחשב בהתעניינותם בקשרים שבין היהדות העולמית לבין בתא ישראל, מפתיע שוולדמן, קורינלדי ושלוש (ראו ברשימת הקיצורים), אינם מזכירים את ביקורו של סלומון באתיופיה ואת ההשלכות האפשריות של נוכחותו ושל החיבורים שהביא עימו אל בתא ישראל. פרסום תיאור חדש של מאורע זה, כמעט שישים שנה לאחר פרסומו של רוסני, נראה כהזדמנות ראויה להציע כמה הערות בדבר חשיבותו, ולהזכיר לחוקרים של יהדות ויהודים באתיופיה את דבר התרחשותו.

המסמך המובא להלן מתוסף למידע שפורסם על ידי רוסני ומוסיף פרטים למי שמבקש לשחזר את ההיסטוריה של ההשפעה היהודית האירופית על היהדות והנצרות באתיופיה. כדבר שעד עתה לא פורסם, נמצא עניין באוסף של שישים ושבעה מסמכים המחזיקים שבע מאות עמודים כתובים בכתב יד אשר נמצא במחוז ברגה (Braga) שבצפון פורטוגל.⁷ המסמך הנידון נמצא באוסף כתבי היד מס' 779, שכולל סידרה של מכתבים שנתיים וכתובים אחרים שנשלחו על ידי האבות הישועים באתיופיה. רק חלק ממסמכים אלה זכו להיכלל באוסף שפירסם בקארי, ואילו אחרים נערכו לאחרונה על ידי אורליו דה אוליביירה. יתר המסמכים, ובכללם המכתב שמוצג בהמשך, ממתינים עדיין לפרסום ולניתוח.⁸ המכתב שאנו עוסקים בו מקוטלג כמסמך מספר 41 ונמצא בין גיליון 358 לגיליון V.382.⁹ זהו המכתב השנתי שנכתב בגרגורה (Gorgora) ב־17 באפריל 1627, ונשלח על ידי מנואל דה אלמיידה (Almeida; 1579-1646?)¹⁰ למוזיו ויטלצ'י. כמו בדיווחים אחרים שנשלחו ממשמותיהם שכללו את אתיופיה, הודיעו הישועים ל"גנרל" המסדר על צורכיהם, אילו אירועים התרחשו לאחרונה, ומה היו הכשלונות וההצלחות בארצות שבהן הם פעלו.

בגיליון V360-360 אלמיידה סוקר את המחלוקת בין היהודי סלומון והפטריארך הקתולי אפונסו מנדס בקשר להצלחותיו הרבות של זה האחרון – בין דבריו הוא מספר על נצחונו של מנדס על סלומון, בשנת 1626:

- 5 ראו רוסני, עמ' 110-111. הנוסח המקורי פורסם אצל אלמיידה, איגרת. מוזיו ויטלצ'י נבחר כ"גנרל" של הישועים ב־15 בנובמבר 1615.
- 6 לסלאו, עמ' 79-80; קוירין, עמ' 85. וראו גם רוזן, עמ' 121, ששולל את הצעתו של לסלאו שהיהודי שנזכר במקור הוא סלומון.
- 7 ראו וסקונסלוס.
- 8 ראו אוליביירה.
- 9 וסקונסלוס, עמ' 9.
- 10 על אלמיידה ועל פרקים מכתביו בתרגום לאנגלית ראו בקינגהם והנטינגפורד.

אכן, הוויכוח המפורסם שהוד מעלתו¹¹ ניהל עם רב יהודי בדנקס (Dancas),¹² ובו הוא ניצח אותו בפומבי לעיני קהל גדול, היה מועיל. עברו שנים רבות מאז שיהודי זה הגיע לארץ הזו בשם של סוחר, אך נראה שהוא בא בכוונה ללמד את אגדותיו ליהודי סיימן (Siemen) ולאחרים שלא חסרים בארץ זו. אנו משערים כך משום שנמצאו עימו כמה ספרים רבניים. מכיוון שהיה בקיא בכתבי הקודש וידע למכור את שקריו, חשבוהו כנביא ואנשים נהנו לשמוע וללמוד את הסבריו אודות הכתוב בספרים. כך הוא הנחיל רבות משגיאותיו. זה אחר זה ביקשו האבות מהקיסר לגרשו מחוץ לאזוריהם, והקיסר החליט לעשות כן. אך מכיוון שבארץ זו הצדק אינו מתקיים, ומכיוון שליהודי היו תומכים שעזרו לו, הוא תמיד נשאר. היה צורך להחרים את אלה שאמרו שהאינו לו וקיבלו אותו כמורה, ובזאת היה די עבור חלק מהאנשים. יחד עם זאת, בוויכוח שניהל עם הוד מעלתו ביקש היהודי לבסס שני דברים: האחד שהמשיח אינו אלוהים ושבתהלים, המילים Dixit Dominus Domino meo, עוסקות לא במשיח אלא באברהם, ולא דוד חיבר אותו אלא מלכיצדק;¹³ השני, שבפסוק בישעיה, המילים Ecce Virgo Concipiet צריכות להיקרא בעברית לא ("בתולה") אלא "עלמה".¹⁴ אך בשני הדברים הוד מעלתו הפריך את דבריו בבהירות רבה כל כך, עד שאיבד את שמו הטוב לעיני כל, ונגזר עליו לעזוב את אתיופיה. ואשר לספריו הרבניים – אשר היו רבים – הם נזרקו לתוך האש, וכך הם נשרפו, בפקודת הוד מעלתו, ובהסכמתו של הקיסר, לעיני קהל גדול שצפה במחזה. הוא גורש למעשה ונשלח אל מחוץ לאתיופיה, ועזב עם שגריר תורכי אשר בא מסואקה התחתית.¹⁵

אחד ההבדלים הראויים לציון בין גירסה זו לגירסה שפירסם קונטי רוסני הוא במה שנאמר שהיהודי (סלומון) ששמו לא ציון כאן, אבל הוא נזכר אצל בקרי), הגיע לאתיופיה בתקווה להתחבר לבתא ישראל אשר שכנו בסימן; אישור לכך נמצא גם בדיווחו של מנדס.¹⁶ ברור שמהתיעוד הקיים לא ניתן לומר בוודאות אם סלומון יצר קשר עם בתא ישראל, אך למרות זאת, הטענה שזאת היתה מטרת ביקורו באתיופיה, וכן שהותו הממושכת בה, בעיקר באזור גונדר, מביאות להשערה שסביר שיצר לפחות קשר כלשהו עם חבריו לדת. בהקשר זה יש לזכור כמובן שבעוד חלק מבתא ישראל השתלבו בגייסות הבנאים של הקיסר, חלק הארי שלהם היו במרד מתמיד לכל אורך מלכותו של סוסינוס.¹⁷

11 הפטריארך מנדס.

12 העיירה דנקו (Danqaz), צפון מזרח מאגנס טנא (Tana), שהפכה להיות בירתו של סוסינוס בשנת 1618 בערך.

13 בקארי, עמ' 231-242; תהלים קי, א: "נָאם ה' לְאֲדָנָי".

14 שם, עמ' 243-255; ישעיה ז, יד: "העלמה הרה".

15 סואקין (Suakin), עיר נמל צפונה ממסווע (Massawa) שבאריטריאה. את נוסח המקור הפרוטוגלי ראו בנספח.

16 בקארי, עמ' 231.

17 על בתא ישראל כבעלי מלאכה בתקופה זו ראו קפלן, בתא ישראל, עמ' 90-103.

עוד היבט מעניין בנוכחותו של סלומון הוא בפוטנציאל ההשפעה שהיה לדבר על הכנסייה האתיופית האורתודוקסית: ייתכן שסלומון השפיע על תרגום התנ"ך לגעז. אין כל סיבה לחלוק על הצעתו של ניב שלפיה השלב השלישי העיקרי בתולדות תרגומי המקרא לגעז הושפע ממקור שעבר "עברות" שכזה... וניתן למצאו בכתבי יד למן המאה השבע עשרה".¹⁸ במילים אחרות, מלבד התרגום המקורי של המקרא מיוונית לגעז (המאות הרביעית-השביעית) ועריכתו על בסיס תרגום ערבי (המאה הי"ד), היתה עריכה שלישית במספר, המבוססת על מקור עברי. ניב סובר שמקור כזה היה קיים באתיופיה והשתמשו בו, אך הוא נותר בתהייתו בכל הנוגע לנסיבות שבהן יכולה היתה להיווצר גרסה שכזו.¹⁹ למרות שהעדויות רחוקות מוודאות, וקיומם של כתבי יד שעברו עברות, ומקורם מהמאה הט"ז בעייתי, סלומון בהחלט נראה כמועמד סביר להיות המקור של חלק ממקורות אלו והשפעותיהם.

היבט נוסף שנוכחותו של סלומון חשובה להבנתו הוא ההיסטוריה הכנסייתית, ובמיוחד האפשרות של השפעה יהודית ישירה על מסורת פרשנות המקרא האתיופית, ה-*Andemta*. כפי שרוג'ר קאולי הראה במחקרו החלוצי על אודות ספרות זו, קשה, אם לא בלתי אפשרי, להוכיח שהיתה למלומדים של הכנסייה האתיופית גישה כלשהי למקורות יהודיים בזמן שהם כתבו את פרשנותם,²⁰ אך העובדה שלסלומון היו ספרים "רבניים" ושהוא התעמת עם גורמים כנסייתיים בשאלת פרשנותם הנכונה של פסוקי מקרא מסוימים, אינה נתונה במחלוקת. מה שנותר לא ברור לעומת זאת הוא האם בהתחשב במעמדו של סלומון היו גורמי הכנסייה מקבלים את פרשנותו לפסוקים כלשהם, וכן האם היא יכלה להשפיע למרות שסולק מהארץ וספריו נשרפו.

לדאבוננו, בהתבסס על המקורות הקיימים אין באפשרותנו להציע כל מידע נוסף בדבר זהותו של סלומון. מספר מועט של יהודים מספרד ופורטוגל התיישבו בווינה למן אמצע המאה הי"ז,²¹ אך קרוב לוודאי שסלומון לא היה אחד מהם – הישועים, שרבים מהם היו פורטוגלים, בוודאי היו מוצאים לנכון לציין אם סלומון היה בן ארצם. עניין זה מעלה שאלה נוספת, בדבר השפה שהמתפלמסים דיברו בה, אך גם כאן אין באפשרותנו להציע תשובה כלשהי.

המקור שפורסם לעיל לא מעצב מחדש את הבנתנו את ההיסטוריה של היהודים והיהדות באתיופיה, אך למרות זאת הוא שופך אור נוסף על נושאים כגון ההשפעה היהודית באתיופיה, תרגום המקרא ופרשנותו שם, וקשרי יהודי אתיופיה עם העולם היהודי הרחב, ומציג תוספת מעניינת לאוסף המקורות שברשותנו על תולדות הדת בארץ שתולדותיה מובנים אך מעט.

18 ראו: ניב, עמ' 43; קפלן ומולוגטה, במיוחד עמ' 122-123.

19 ראו ניב, עמ' 45-46.

20 ראו קאולי, עמ' 63-110.

21 ראו: ארבל; גלבר.

נספח נוסח המקור הפורטוגלי

Ajudou peraisto hũa famoza disputa q' S. Sria teve com hum Judeo Rabbino no Dancas em aqual o convenceo publicamente diante de grande auditorio. Tinha este Judeo vindo de annos aesta terra com nome de mercador mas aoq' parece com intento de insynar ca suas fabulas aos Judeos de Cemen e aoutros q' não faltão nesta terra; e coligese isto dos muitos livros que se lhe acharam de Rabbinos. Este como era visto na Escripura Sagrada e sabia vender suas versas, era tido de muitos por oraculo e muitos folgavam de ouvir e aprender delle a explicação do texto e a vista disso semeava elle muitos de seus erros. Por vezes pidiram os PP ao emperador q' o desterrase e mandasse fora de seus Reynos, e elle determinou fazelo; mas como nesta terra não ha execuçam em a justiça, e como o Judeo tinha alguns q' acudião por elle, sempre ficou. E foy necessario pôr excomunham aos q' deciam ouvir e tinham como Mestre e ne isto bastou pera alguns. Porem na disputa que teve com S. Sria em a qual elle quis sustentar duas cousas Hua que o Messias não era D's e o Psalmo *Dixit Dominus Domino mea* não se entendia o Messias senão de Abraham, nem fora composto por David senão por Melchisedec. Outra q' naquelle lugar de Esajas *Ecce Virgo Concipiet*, senão havia de ler do Hebreo (*Virgo*) senão *Adolescentula*. Mas em esta e outra cousa foi por S. Sria tam claramente convencido q' perdeu pera com todos sua reputaçam e foy condenado a se sair de Etiopia e os livros que tinha de Rabbinos, que eram muitos, ao fogo. E assy foram logo por mandado de S Sria, com aprovaçam do Emperador quemados diante de grande multidam de gente q' acudio a este spectaculo. Este, com effeito, [foi] desterrado e mandado fora de Etiopia, se foy em companhia de hũ Turquo Embaxador que aqui veo de Baxa de Suaque

קיצורים ביבליוגרפיים

Aurélio de Oliveira ed., *Cartas de Ethiópiá, Edição* Livraria, Braga 1999

Edward Ullendorff, *Ethiopia and the Bible*, London 1968

Emanuel Almeida, *Lettere annue dell Etiopia, dall anno 1626 sino al marzo del 1627*, Roma 1629

—, *Histoire de ce qui s'est passé es Royaumes d'Ethiopie en l'année 1626 jusqu'au de Mar 1627*, Paris 1629

מרדכי ארבל, "הקהילה הספרדית בווינה", פעמים 69 (תשנ"ז), עמ' 95-115
Charles F. Beckingham and George W.B. Huntingford (tr. and eds.), *Some Records of Ethiopia 1593-1646*, London 1954

אוליוויירה

אולנדרוף

אלמיידה, איגרת

אלמיידה, היסטוריה

ארבל

בקינגהם והנטינגפורד

- Camillo Beccari, *Rerum Aethiopiae Scriptores Occidentales*, Roma 1905–1917 בקארי
- N.M. Gelber, "The Sephardi Community in Vienna", *Jewish Social Studies* 10 (1948), 359–396 גלבר
- Ernst Hammerschmidt, "Kultsymbolik der Koptischen und der Äthiopischen Kirche", *Symbolik der Orthodoxen und Orientalischen Christentums*, eds. Ernst Hammerschmidt et al., Stuttgart 1962 המרשמידט
- מנחם ולדמן, מעבר לנהרי כוש – יהודי אתיופיה והעם היהודי, תל אביב תשמ"ט.
- Maria da Assunção Jácome de Vasconcelos, *Inventario das Cartas Anuais Da Missões de Etiópia*, Braga 1984 ולדמן וסקונסלוס
- L. Cohen, *Jesuit Missionaries in Ethiopia: The Gift of Speech*, unpublished Diss. in progress כהן
- Wolf Leslau, "A Falasha Religious Dispute", *Proceedings of the American Academy for Jewish Research* 16 (1947), pp. 71–95 לסלאו
- Michael A. Knibb, *Translating the Bible: The Ethiopic Version of the Old Testament*, Oxford 1999 ניב
- James Quirin, *The Evolution of the Ethiopian Jews: A History of the Beta Israel (Falasha) to 1920*, Philadelphia 1992 קוירין
- Roger W. Cowley, *Ethiopian Biblical Interpretation: A Study in Exegetical Tradition and Hermeneutics*, Cambridge 1988 קאוילי
- Carlo Conti Rossini, "Piccole Note Falascia", *Annuario di Studi Ebraici* 2 (1935–37), pp. 110–111 רוסיני
- מיכאל קורינלדי, יהדות אתיופיה – זהות ומסורת, ירושלים תשמ"ח.
- Steven Kaplan, *The Beta Israel (Falasha) in Ethiopia*, New York 1991 קורינלדי
- סטיבן קפלן ומליי מולוגטה, "תרגומי מקרא לגעז – הקשרים יהודיים ונוצריים", פעמים 83 (תש"ס), עמ' 118–131. קפלן, בתא ישראל קפלן ומולוגטה
- חיים רוזן, "השימוש באילנות יוחסין בקרב ביתא ישראל", פעמים 58 (תשנ"ד), עמ' 120–128. רוזן
- Maxime Rodinson, "Sur la question des influences juives en Éthiopie", *Journal of Semitic Studies* 9 (1964), pp. 11–19 רודינסון
- דוד שלוש, ספר נידחי ישראל יכנס, ירושלים תשמ"ח. שלוש
- Tadesse Tamrat, "The Abbots of Dabra Hayq: 1248–1535", *Journal of Ethiopian Studies* 8,1 (1970), pp. 87–117 תדסה